

УДК 343.1

DOI <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2021.03.41>

КРИМІНАЛІСТИЧНІ ЗНАННЯ І ПЕРЕДУМОВИ ЇХ ВИНИКНЕННЯ

Осипенко І.П.,

старший викладач

кафедри кримінального права та правосуддя

Національного університету «Чернігівська політехніка»

<https://orcid.org/0000-0001-6235-8049>**Ющенко М.С.,**

студентка 4 курсу юридичного факультету

Національного університету «Чернігівська політехніка»

<https://orcid.org/0000-0003-3004-0639>

Осипенко І.П., Ющенко М.С. Криміналістичні знання і передумови їх виникнення.

Наукова стаття присвячена дослідженню криміналістичних знань, прикладів їх історичного застосування на практиці та передумовам їх виникнення. Незважаючи на те, що в наш час на практиці широко застосовуються досягнення криміналістичної науки, існує необхідність ознайомлення з криміналістичними знаннями та передумовами їх виникнення, так як історія розвитку та становлення криміналістики тісно пов'язана з останніми. Криміналістичні знання існували ще задовго до отримання криміналістикою статусу самостійної науки. Саме тому, вони становлять зміст сучасної криміналістики і потребують подальшого дослідження у межах можливостей, які надаються історичними джерелами.

Встановлено, що у будь-який період люди вчиняли злочини, порушували встановлені звичаї, традиції, правила поведінки, закони та норми. У зв'язку з цим, існувала і продовжує існувати суспільна потреба у розв'язанні конфліктних ситуацій, розкритті правопорушень, визначенні особи злочинця і його покаранні. Саме з цією метою починають використовуватися та поширюватися спеціальні (криміналістичні) знання.

Проведено порівняння різних наукових визначень криміналістичних знань, а також проаналізовано розвиток людської необхідності в накопиченні та використанні знань, виокремленні з них спеціальних знань з певних напрямків для їх подальшого застосування.

Визначено, що виникнення і розвиток криміналістичних знань були пов'язані з необхідністю встановити особу, яка вчиняла злочинне діяння та з'ясувати справжні обставини злочину. Так, до розкриття злочинів почали залучати обізнаних людей, які володіли певними знаннями для проведення досліджень певних процесів, явищ,

подій із застосуванням спеціальних засобів та методів.

Крім того, у даній статті розглянуто окремі положення деяких стародавніх зводів законів, де містяться вказівки щодо збирання, дослідження, оцінювання доказів, етапів розслідування злочинів тощо. Принагідно зазначаються приклади історичних випадків, які підтверджують проведення та розвиток медичних, хімічних, психіатричних експертиз, дослідження справжності монет та документів. Встановлюється існування окремих установ, які поступово наділялися експертними повноваженнями, а згодом й створення першої експертної установи.

В підсумках статті підкреслюється передумовання криміналістичних знань криміналістичній науці, способи та практичні напрями використання відповідних знань, передумови їх виникнення.

Ключові слова: криміналістичні знання, спеціальні знання, передумови виникнення криміналістичних знань, криміналістика, обізнані люди, експертиза.

Osipenko I.P., Yushchenko M.S. Criminal knowledge and prerequisites for their occurrence.

The scientific article is devoted to the study of forensic knowledge, examples of their historical application in practice and the preconditions for their emergence. Despite the fact that in our time the achievements of forensic science are widely used in practice, there is a need to get acquainted with forensic knowledge and the prerequisites for their emergence, as the history of development and formation of criminology is closely linked with the latter. Forensic knowledge existed long before forensic science received the status of an independent science. That is why they constitute the content of modern criminology and need

further research within the possibilities provided by historical sources.

It has been established that in any period people committed crimes, violated established customs, traditions, rules of conduct, laws and norms. As a result, there has been and continues to be a societal need for conflict resolution, crime detection, identification and punishment. It is for this purpose that special (forensic) knowledge begins to be used and disseminated.

A comparison of different scientific definitions of forensic knowledge is made, as well as the development of human need for the accumulation and use of knowledge, the separation of special knowledge from certain areas for their further application.

It was determined that the emergence and development of forensic knowledge was associated with the need to identify the person who committed the crime and to find out the true circumstances of the crime. Thus, the disclosure of crimes began to involve knowledgeable people who had some knowledge to conduct research on certain processes, phenomena, events using special tools and methods.

In addition, this article discusses some of the provisions of some ancient codes of law, which contain guidelines for the collection, investigation, evaluation of evidence, stages of criminal investigation, and so on. Occasionally, there are examples of historical cases that confirm the conduct and development of medical, chemical, psychiatric examinations, research into the authenticity of coins and documents. The existence of separate institutions is established, which were gradually endowed with expert powers, and later the creation of the first expert institution.

The results of the article emphasize the precedence of forensic knowledge in forensic science, methods and practical areas of use of relevant knowledge, the prerequisites for their emergence.

Key words: forensic knowledge, special knowledge, prerequisites for the emergence of forensic knowledge, forensics, knowledgeable people, expertise.

Постановка проблеми. В усі часи встановлення обставин злочину, визначення винних та притягнення їх до відповідальності потребувало застосування наукових та емпіричних знань з різноманітних сфер життєдіяльності суспільства. Для розслідування злочинів здавна використовували спеціальні знання, якими володіли фахівці певної галузі. Проте, у другій половині XIX ст. існуючі знання, засоби та методи, які застосовувалися у більшості європейських країн при розслідуванні злочинів виявлялися бездієвими у боротьбі зі зростаючою удосконале-

ною злочинною діяльністю. Виникла потреба в узагальненні, систематизації та науковому підкріпленні нагромаджених спеціальних (криміналістичних) знань. Дану необхідність збагнув вчений австрійського походження Ганс Гросс. Він проробив величезну роботу з вивчення наукових праць та освоєння основних способів розслідування злочинів і у 1892 р. вперше застосував термін «криміналістика» (від лат. *criminalis* – злочинний, такий, що стосується злочину) у своїй книзі під назвою «Керівництво для судових слідчих як система криміналістики» [24, с. 336-337]. Вважається, що саме Ганс Гросс першим проголосив створення самостійної науки криміналістики. Звісно ж, до цього моменту злочинність також існувала, і для боротьби з нею застосовувалися поширені на той час криміналістичні знання, які беруть свій початок ще до нашої ери, а також становлять зміст сучасної криміналістики. Тому, дослідження криміналістичних знань та передумов їх виникнення має важливе значення для історичного становлення та розвитку криміналістики, напрямків її подальшого вдосконалення.

Аналіз останніх досліджень і публікацій.

На жаль, в наш час питання криміналістичних знань та передумов їх виникнення все ще залишається недостатньо дослідженим. Окремі аспекти даного питання розглядалися у наукових працях наступних науковців: В. В. Юсупова, А. В. Іщенко, Р. С. Белкіна, Н. І. Клименко, І. А. Возгріна, М. В. Салтевського, П. Д. Біленчука, А. І. Вінберга, О. О. Алексєєва, В. В. Тищенко та інших вчених-криміналістів.

Метою даної статті є дослідження криміналістичних знань, прикладів їх історичного застосування на практиці та передумов виникнення.

Виклад основного матеріалу. У будь-який історичний період люди порушували встановлені звичаї, традиції, правила поведінки, закони та норми, не дивлячись на заборони та цілком ймовірну можливість бути притягнутими до відповідальності. Саме тому, існувала і продовжує існувати суспільна потреба у розв'язанні конфліктних ситуацій, розкритті правопорушень, визначенні особи злочинця і його покаранні. В доісторичний період, коли панував первіснообщинний лад вищевказані завдання покладалися на старійшину, вождя, голову общини, царя, фараона тощо. Проте, з розвитком влади, соціальних та культурних норм, правителі переклали частину своїх повноважень пов'язаних з дослідженням обставин правопорушень, пошуком істини, призначенням покарання на окремих спеціально навчених осіб – незалежних арбітрів (суддів). Наприклад, у Стародавньому Єгипті такими арбітрами були чиновники-писці, нубійські негри, а от у Стародавньому Вавилоні – писці та судді. Згодом почали залучатися спе-

ціалісти в якості осіб, які допомагали перевіряти отримані свідчення та речові докази. З появою держав, судді, спеціалісти, особи, які займалися встановленням і розшуком злочинців утворили прообрази відомих нам судових та правоохоронних органів. У зв'язку з необхідністю залучення спеціалістів для дослідження певних обставин злочинного діяння створювались спеціальні установи, які являли собою першооснову експертних закладів. До прикладу: Корпорація присяжних майстрів-писемників (досліджувала підписи на документах), Аптекарьський приказ в Москві (проводила медичний аналіз ушкоджень), Експедиція заготовлення державних паперів у Санкт-Петербурзі (досліджувала гроші та документи) тощо [1, с. 28].

Проте, треба розуміти, що криміналістика як самостійна наука з'явилася приблизно в кінці XIX ст. А відтак, вона є досить молодою наукою у порівнянні з іншими суспільними та юридичними науками. Тому до її визнання значним поширенням користувалися криміналістичні знання, які застосовувалися ще до нашої ери, а зараз становлять зміст сучасної криміналістики [2, с. 8].

А. Іщенко зазначає, що ще до існування криміналістики державні органи на початкових етапах своєї діяльності користувалися криміналістичними знаннями для розслідування злочинів. Тому, науковець розглядає термін «криміналістичні знання» як знання отримані з різних галузей практики, ремесла, мистецтва та науки, які використовували юристи для виконання завдань правосуддя [3, с. 40–41]. У свою чергу, І. Возгрін вважає, що криміналістичні знання виникли через необхідність використання різноманітних засобів і методів розкриття злочинів. На його думку, вже в давні часи розшук і викриття винних осіб потребував як винахідливості, наполегливості, так і специфічних умінь та навичок, які зараз носять назву криміналістичних прийомів, способів і методів розкриття та розслідування злочинів [4, с. 9]. Позицію щодо тривалого і складного розвитку криміналістики підтримує вчений В. Тіщенко. Він зауважує, що дана наука раніше складалася з «розрізнених знань й емпіричних накопичень, що стосувалися злочинів, їх слідів і процесу розслідування», а зараз вона являє собою цілий «комплекс узагальнених науково обґрунтованих знань про об'єкти, які перевірені практикою» [5, с. 230].

Протягом усіх історичних періодів людина досліджувала навколишній світ, отримувала нову інформацію та знання, які в подальшому застосовувала на практиці. Люди навчилися визначати й слідкувати за тваринами та птахами, знаходячи їх сліди на піску чи мокрій землі, застрягле пир'я чи частини шерсті на корі дерева

або на його гілках. Відслідковуючи різноманітні явища природи, людина намагалася зрозуміти їх сутність та систематизувати [6, с. 104]. Наприклад, в давні часи вугіллям на стінах печер малювали мамонтів та інших тварин, складаючи таким чином списки звірів та вказуючи на місця їх проживання й частого знаходження.

З часом люди почали зберігати та практично використовувати інформацію про кількісні показники і, як наслідок, сформувалася група людей, які володіли відповідними знаннями й мали навички роботи з числами. Вони вираховували кількість речей, які необхідно продати, обміняти або розподілити між членами общини, проводили заміри земельних ділянок общини тощо [7, с. 342]. Так, наприклад, давньоримські закони містять згадку про «фахівців», які визначали кількість зерна, вина або ж встановлювали розмір земельних ділянок [8, с. 197–198]. Водночас, особи, які володіли спеціальними навичками допомагали при створенні різноманітних теоретичних систем, систем наукових знань, літературних творів та творів мистецтва [7, с. 343].

Отже, володіючи загальними знаннями про навколишній світ та явища, що в ньому відбуваються, люди почали виокремлювати спеціальні знання з певних напрямків для їх подальшого застосування.

Виникнення і розвиток криміналістичних знань були пов'язані з необхідністю встановити особу, яка вчиняла діяння, що суперечило звичаям, нормам закону та з'ясувати справжні обставини злочину. «Фахівці», які займалися такою діяльністю були вимушені використовувати знання різних сфер життєдіяльності для встановлення обставин злочину. Спочатку рекомендації щодо визначення обставин певних подій засновувалися на життєвому досвіді з врахуванням процесуальних процедур звичаєвого чи писаного права [9].

З плином часу постала необхідність у проведенні досліджень певних процесів, явищ, подій із застосуванням спеціальних засобів та методів. Осіб, які володіли спеціальними знаннями, уміннями та навичками називали обізнаними людьми у певній сфері діяльності. Цікавим прикладом є події пов'язані з фальшивомонетництвом, які відбувалися у Лідії у VII–VI ст. до н. е. «Спеціалісти» визначали справжність монет з допомогою досліду, у якому використовувався чорний сланець змащений оливковою олією. У результаті такого порівняння металевого сплаву з'являлися лінії. Саме за їх кольором визначали підроблені монети [10, с. 9].

У деяких стародавніх зводах законів, таких як Закони XII Таблиць, Закони Ману, Закони царя Хаммурапі, Салічна правда, «Руська правда» можна знайти вказівки, що стосуються збирання, дослідження та оцінювання дока-

зів. Проте, вони не були належним чином систематизовані, вказувалися відокремлено щодо певних злочинів і були пов'язані з каліченнями, клятвами, випробуваннями вогнем, водою або іншими ордаліями, які вважалися Божим судом й застосовувалися у разі відсутності можливості суддею встановити істину у справі [11, с. 168].

Перші спеціальні знання були досить примітивними і стосувалися діяльності лікарів. Вони одні з перших використовували спеціальні знання для проведення існуючих на той час досліджень (медичний огляд трупів, ушкоджень потерпілих, визначення причин смерті тощо). Так, Закони XII Таблиць розрізняли ступені тілесних ушкоджень. Тяжкими ушкодженнями вважалися «пошкодження внутрішньої кістки», а більш легкими – пошкодження кінцівок людини [12, с. 121]. В 1200 р. Папа Інокентій III також наказував звертатися до лікарів для встановлення причин смерті. У Кодексі «Кароліна», який датується 1532 р., містилося зобов'язання долучати лікарів до розслідування злочинів, які стосувалися життя та здоров'я особи. Пізніше медичні знання також продовжували застосовуватись. Окремі історичні випадки є тому підтвердженням. Наприклад, події пов'язані з царем Михайлом Федоровичем Романовим та нареченою Марією Хлоповою, яка йому сподобалася й була наближена до двору прибічниками царя. Однак, група бояр Салтикових, яка ворогувала з царем залучила знайомих лікарів, які видали завідомо неправдивий висновок про невиліковну хворобу Марії, а також поширили чутки про це. Дівчину заслали в Тобольск, а звідти в Нижній Новгород. Пізніше у Михайла Федоровича з'явилися підозри щодо виниклої ситуації, і через сім років він направив комісію придворних лікарів перевірити здоров'я Марії. У результаті, огляд показав, що Марія повністю здорова [13].

Крім того, за часів Київської Русі користувалися збірником правових норм під назвою «Руська правда». Остання містила такі етапи розслідування:

1. «заклич» використовували у випадках зникнення майна з індивідуально визначеними ознаками [14, с. 74];
2. «звід» нагадує сучасні слідчі (розшукові) дії, так як проводився одночасний допит двох і більше допитаних осіб у визначених випадках (якщо річ знаходили у когось до закличу або протягом трьох днів після нього та ін.) [15, с. 38].
3. «гоніння слідом» – злочинця шукали за слідами залишеними на місці злочину і за показаннями свідків. Зазвичай цим займалася «гаряча копа», яка складалася з уповноважених мужів.

До того ж, для доведення вини особи можна було застосовувати два види доказів: показання свідків та матеріальні сліди. Останні у разі необхідності досліджувалися для встановлення напрямку руху правопорушника. В залежності від їх спрямування збільшувалась або зменшувалась міра покарання (до безлюдного місця, дороги, за межі села тощо) [3, с. 49]. О. Єфіменко зазначає, що у XV ст. на території України за часів Литовсько-Руської держави у разі виявлення у межах дворища слідів копит коня, на якому тікав злочинець або частини викраденої речі, її власник повинен був відвести від себе підозру, інакше він визнавався винним і притягувався до відповідальності за злочин [16].

У зв'язку з необхідністю у подальшому регулярно залучати лікарів для огляду потерпілих осіб, окремі установи поступово почали наділятися експертними повноваженнями. Так, у 1632 р. цар видав наказ Аптекарьському приказу займатися експертною діяльністю, яка поєднувалася з їх основною функцією – лікуванням. Документально підтвердженим є випадок, коли до царя з чолобитною звернувся лікар Микулій, зазначаючи, що його побили люди полковника і він просить провести освідчення та покарати винних злочинців. Аптекарьський приказ оглянув потерпілого і склав висновок, у якому зазначив: «по осмотру битых мест на нем Микулае: голова в двух местах пробита, весь в крови, правое плечо не в одном месте бито, синево и пухло да правая рука поменьше бита и вспухла». З подальшим розвитком знань у XVII ст. висновки медиків ставали більш докладними й інформативними [13].

Хімічні експертизи того часу зазвичай досліджували отрути, їх іменували як «о зелье лихом». Поширеним було проведення експертиз різних рослин, корінців, сумішей, якими користувалися чаклуни та знахарі. Наприклад, застосовували примітивні експериментальні дослідження з тваринами та птахами: годували голубів порошками для виявлення миш'яка. У разі загибелі птахів наявність отрути вважалася доведеною.

Зустрічалися й психіатричні експертизи, які проводилися монахами, а також експертизи документів. Прикладом останньої є випадок, коли єпископа звинувачували в убивстві, але після з'ясування підробленості грамоти (стиль і форма звертання не відповідали оригіналу) його реабілітували [17, с. 328].

У другій половині XVII ст. була створена Іванівська площа як експертна установа. Її піддядчі займалися встановленням підроблених документів і надавали певні юридичні послуги. Згодом, у XIX ст. почала свою діяльність Медична рада, Лікарські управи при губернських управліннях поліції, одним із штатних працівників яких був судовий медик [13].

Висновки. Отже, криміналістичні знання виникли через необхідність використання різноманітних засобів і методів розкриття злочинів, встановлення особи злочинця та його покарання. Ще до виокремлення криміналістики як самостійної науки, незважаючи на відсутність врегулювання, використання спеціальних знань, до розслідування злочинів залучалися особи, які володіли спеціальними (криміналістичними) знаннями в галузі медицини, хімії, математики, природознавства, письма та інших наук, проводилися примітивні експерименти, досліджувалися сліди на місці вчинення злочину та визначалися етапи розслідування злочинів. Передумовами виникнення криміналістичних знань була відсутність нормативного врегулювання щодо використання спеціальних знань, які набували значного поширення.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Пясковський В. В., Черноус Ю. М., Ищенко А. В., Алексеев О. О. та ін. Криміналістика: підручник. Київ: Центр учбової літератури» 2015. 544 с.
2. Клименко Н. И. Криминалистика как наука: монография. Киев: Правник, 1997. 83 с.
3. Ищенко А. В. Методологічні проблеми криміналістичних наукових досліджень: монографія / за ред. І. П. Красюка. Київ: Нац. акад. внутр. справ України, 2003. 359 с.
4. Возгрин И. А. Введение в криминалистику: история, основы теории, библиография. Санкт-Петербург: Юрид. центр Пресс, 2003. 475 с.
5. Тищенко В. В. Система криминалистики: история и современное состояние. Наукові праці Одеської національної юридичної академії. 2009. Т. 7. С. 230–238.
6. Авдиев В. И. История Древнего Востока. Москва: Высшая школа, 1970. 608 с.
7. Фролов И. Г. Введение в философии: учебник. Москва: Политиздат, 1989. Т. 2. 639 с.
8. Дигесты Юстиниана. Избранные фрагменты в переводе и с примечаниями И. С. Перетерского / за ред. Е. А. Скрипилев. Москва: Наука, 1984. 456 с.
9. Белкин Р. С. История отечественной криминалистики. Москва: Норма, 1999. 496 с.
10. Ищенко А. В. Летопись криминалистики: даты, факты, имена. Киев: УкрДГПІ, 2016. 384 с.
11. Юсупов В. В. Передумови виникнення криміналістичних знань: аналіз документів і правоохоронної діяльності. Науковий вісник Національної академії внутрішніх справ. 2017. № 1. С. 165-175.
12. Агафонов С. А. Основы римского частного права. Київ: Видавництво Європейського університету, 2006. 141 с.
13. Біленчук П. Д., Дубовий О. П., Тимошенко П. Ю., Салтевський М. В.. Криміналістика: підручник. Київ: Національна академія внутрішніх справ України, 1997. 232 с. URL: <http://ibib.ltd.ua/zarodjennya-stanovlennya-spetsialnih-znan.html> (дата звернення: 01.12.2021).
14. Погорецький М. А. Розшук злочинців та доказування їхньої вини за часів «Руської правди». Право і безпека. 2002. № 3. С. 73–77.
15. Терлюк І. Я. Історія українського права від найдавніших часів до XVIII століття: навч. посіб. Львів: Львівський інститут внутрішніх справ при НАВС України, 2003. 156 с.
16. Ефименко А. Я. История украинского народа. Санкт-Петербург: Брокгауз-Ефрон, 1906. 174 с. URL: <https://elib.nlu.org.ua/view.html?id=2908> (дата звернення: 01.12.2021).
17. Жижиленко А. А. Підробка документів. Санкт-Петербург: Невская типография, 1990. 746 с.